

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.42>

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ПРОЦЕНТІВ РІЧНИХ ЗА ПОРУШЕННЯ ГРОШОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Отцевич Є.Ю.,

*аспірант Інституту правотворчості та науково-правових експертиз**Національної академії наук України*

ORCID: 0009-0006-2015-3436

Отцевич Є.Ю. Концепції правової природи процентів річних за порушення грошового зобов'язання.

У статті розглядаються концепції та основні підходи до визначення правової природи процентів річних за порушення грошового зобов'язання, що сформувались у науці цивільного права та правозастосовній практиці.

Автор досліджує чотири концепції та три основних підходи щодо розуміння правової природи процентів річних, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК України (концепція неустойки; концепція збитків; концепція особливої міри відповідальності; концепція плати за користування; штрафний підхід; компенсаційний підхід; виключний підхід).

У роботі аналізуються позиції правників, які представляють кожну із наведених концепцій (підходів), а також судова практика з питань стягнення процентів за прострочення сплати грошових коштів.

За результатами дослідження робиться висновок, що найбільш теоретично вірним та нормативно обґрунтованим є трактування процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України як спеціальної (особливої) форми цивільно-правової відповідальності, наводяться аргументи на користь цієї позиції, акцентується увага на особливостях даної форми відповідальності, що не дозволяє її віднести до загальних (універсальних) форм цивільно-правової відповідальності.

Автором визнаються спірними позиції щодо розуміння процентів річних виключно як компенсаційного способу захисту майнового права та інтересу кредитора, а також щодо ототожнення процентів із неустойкою або збитками.

За результатами визнання процентів річних самостійною (окремою) формою цивільно-правової відповідальності перелічуються правові наслідки такого розуміння процентів, зокрема, застосування при їх стягненні загальних правил притягнення до цивільно-правової відповідальності з урахуванням особливостей умов відповідальності за порушення грошових зобов'язань; поглинання такими процентами процентів за правомірне користування грошовими коштами, що унеможливорює їх одночасне стягнення; можливість нарахування таких процентів на прострочені проценти за правомірне користування грошовими коштами; визнання таких процентів додатковими компенсаційними нарахуваннями, які не входять до складу основного грошового зобов'язання; застосування за вимогами про стягнення таких процентів загального строку позовної давності, а не скороченого (як для стягнення неустойки); можливість стягнення таких процентів незалежно від сплати неустойки та збитків; неможливість зменшення розміру таких процентів за рішенням суду на підставі положень ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Ключові слова: проценти річних, грошове зобов'язання, відповідальність за порушення грошового зобов'язання, неустойка, збитки, форма цивільно-правової відповідальності.

Ottsevyich Y.Y. Concepts of the legal nature of annual interest for breach of monetary obligations.

The article examines the concepts and main approaches to determining the legal nature of annual interest for breach of monetary obligations, developed in civil law scholarship and law enforcement practice.

The author researches four concepts and three main approaches to understanding the legal nature of annual interest rates provided for in Article 625 of the Civil Code of Ukraine (the concept of penalty; the concept of damages; the concept of special liability; the concept of payment for use; the penal approach; the compensation approach; the exceptional approach).

The paper analyses the positions of lawyers representing each of the above concepts (approaches), as well as court practice on the issue of interest charges for delay in payment.

Based on the results of the research, it is concluded that the most theoretically correct and normatively justified interpretation of annual interest under Article 625 of the Civil Code of Ukraine is

as a special (specific) form of civil liability. This position is supported by arguments emphasising the specific features of this form of liability that prevent it from being classified as a general (universal) form of civil liability.

The author considers controversial the positions of understanding annual interest exclusively as a compensatory means of protecting the economic rights and interests of the creditor, and the equating of interest with penalties or damages.

Based on the results of determining interest as an independent (separate) form of civil liability, the legal consequences of such an understanding of interest are described, in particular, the application of general rules for civil liability when collecting interest, taking into account the specific conditions of liability for breach of monetary obligations; the absorption by such interest of interest for legitimate using money, which makes it impossible to collect them simultaneously; the possibility of charging such interest on overdue interest for legitimate using money; recognition of such interest as additional compensatory charges that are not included in the main monetary obligation; application of the general limitation period for claims for the collection of such interest, rather than a shortened one (as for the collection of penalties); the possibility of collecting such interest regardless of the payment of penalties and damages; the impossibility of reducing the amount of such interest by a court decision on the basis of the provisions of Part 3 of Article 551 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: annual interest, monetary obligation, liability for breach of monetary obligation, penalty, damages, form of civil liability.

Постановка проблеми. З появою у ч. 2 ст. 625 ЦК України (а до цього у ст. 214 Цивільного кодексу Української РСР) обов'язку сплати процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання у доктрині цивільного права не припиняється дискусія щодо визначення правової природи таких процентів, які трактуються правниками і як різновид неустойки (пені), і як форма відшкодування збитків, і як особлива міра відповідальності, і як плата за користування капіталом. Відсутнє єдине тлумачення положень ч. 2 ст. 625 ЦК України і в судовій практиці, що призводить до неоднозначного застосування вказаної норми. В одних випадках суди розглядають проценти річних за ст. 625 ЦК України виключно як спосіб захисту майнового права та інтересу кредитора, в інших – як особливу міру цивільно-правової відповідальності та додатковий вид санкцій за прострочення виконання грошового зобов'язання. Як влучно зауважує Д. Д. Луспеник, визначення правової природи процентів річних за ст. 625 ЦК України має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки впливає на вирішення багатьох спорів, зокрема таких, як стягнення зазначеної суми в період банкрутства підприємства чи під час введеного в банку мораторію на задоволення вимог кредиторів, так і на можливість застосування за аналогією закону положення ст. 551 ЦК України щодо зменшення розміру процентів виходячи з їх компенсаційної природи [1, с. 23].

Метою статті є дослідження концепцій та основних підходів до визначення правової природи процентів річних за порушення грошового зобов'язання.

Стан опрацювання проблематики. У національній доктрині приватного права питання визначення правової сутності процентів річних як правового наслідку порушення грошових зобов'язань були предметом дослідження в наукових працях таких правників, як Л. М. Баранова, О.А. Беляневич, Т.В. Боднар, А.А. Верховець, Н.Ю. Голубева, М.Б. Гусак, І.О. Дзера, Л. О. Єсіпова, А.О. Згама, С.М. Лепех, Д.Д. Луспеник, В.В. Луць, Ю.В. Мица, О.П. Печений, О.П. Подцерковний, О.М. Соловійов, І.В. Спасько-Фатєєва, Л.В. Тарасенко, О.І. Шаповалова та ін. У той же час, не було проведено комплексного дослідження всіх існуючих концепцій та основних підходів до визначення правової природи процентів річних, які сформувались в процесі розвитку вітчизняного правомислення та правозастосовної практики, що потребує більш поглибленого та системного наукового аналізу даного питання.

Виклад основного матеріалу. Погляд на проценти, які підлягають сплаті при простроченні сплати грошових коштів (ч. 2 ст. 625 ЦК України), у цивілістичній доктрині та практиці є доволі дискусійним. Як слушно підкреслював В.В. Луць, у «...судовій практиці та літературі по-різному оцінюється юридична природа процентів, які стягуються при порушенні грошових зобов'язань: одні фахівці вважають, що проценти – це плата за користування чужими грошовими коштами, яка не є мірою відповідальності; інші розглядають проценти як різновид санкцій (відповідальності) за порушення грошового зобов'язання» [2, с. 170].

Узагальнюючи різні погляди на правову природу процентів річних за ст. 625 ЦК України, у науці цивільного права прийнято виділяти наступні *чотири концепції*, які сформувались з цього питання:

- *концепція неустойки*, за якою проценти річних визнаються різновидом неустойки (пені);
- *концепція збитків*, згідно з якою проценти річних є формою відшкодування збитків як ціни кредиту коштів, які б кредитор міг отримати від продуктивного використання суми боргу у разі своєчасної її сплати боржником;

– *концепція особливої міри відповідальності*, за якою проценти річних не є ані збитками, ані неустойкою, а постають як специфічна форма цивільно-правової відповідальності, яка рівною мірою має на меті компенсацію втрат кредитора та покарання боржника;

– *концепція плати за користування*, згідно якої проценти за прострочення виконання грошового зобов'язання є платою за користування капіталом, через що не можуть кваліфікуватися ані як збитки, ані як неустойка (пеня), ані як міра відповідальності взагалі (проценти виконують компенсаційну функцію та є способом захисту суб'єктивного цивільного права кредитора безвідносно до відповідальності боржника) [3; 4, с. 83].

Досліджуючи правову природу законних процентів та практику застосування ст. 625 ЦК України, А. О. Згама, в свою чергу, зазначає, що у науковій літературі склалися *три основні підходи* щодо розуміння правової природи процентів за прострочення грошової вимоги кредитора: *штрафний*; *компенсаційний*; *виключний*. Прихильники першого підходу (М. Гусак, Л. Тарасенко) говорять про єдину правову природу річних процентів і неустойки, про відсутність жодної відмінності між ними. Ще одна група вчених дотримується компенсаційного підходу до розуміння річних (законних) процентів (О. Подцерковний), акцентуючи увагу на тому, що ці проценти є компенсацією втрат кредитора від неправомірного користування грошима іншою особою у розмірі, визначеному законом. Представники виключного підходу розглядають річні проценти як самостійний захід (форму) цивільно-правової відповідальності та/або самостійний спосіб захисту майнових прав та інтересів кредитора (Д. Луспеник, Н. Щербакова, А. Ширніна, І. Дзера) [5, с. 149].

Далі більш детально розглянемо позиції та аргументацію представників кожного з наведених узагальнених підходів (концепцій) щодо розуміння сутнісної природи процентів річних.

До науковців, які дотримуються *концепції неустойки (штрафний підхід)*, можна віднести Л. В. Тарасенко, за висновком якої проценти річних, встановлені ч. 2 ст. 625 ЦК України, за своєю правовою природою є *законною неустойкою (пенєю)*, яка стягується за прострочення грошових зобов'язань. На її думку, відсутність назви процентів річних як неустойки в ч. 2 ст. 625 ЦК України є законодавчим недоліком, що не перешкоджає їх кваліфікації як законної неустойки, оскільки процентам річним властиві ознаки, які в повній мірі відповідають ознакам неустойки [6, с. 172].

Т. В. Боднар також вважає, що проценти річних за своєю природою є *неустойкою (пенєю)*, а тому стосовно вимоги щодо їх сплати має застосовуватися позовна давність в один рік. Тлумачення Верховним Судом України в одній із постанов про центів річних як окремого виду відповідальності вказаний автор уявляє помилковим [2, с. 36; 7, с. 198].

А.А. Верховець, аналогічно визначаючи проценти річних від простроченої суми грошового зобов'язання як *неустойку-пеню* та стверджуючи, що цій санкції притаманні всі ознаки законної неустойки, виділяє при цьому її специфічні ознаки: застосовується лише за прострочення грошового зобов'язання; для її застосування достатньо наявності факту прострочення грошового зобов'язання; якщо від сплати неустойки боржник може бути звільнений за форс-мажору чи непереборної сили, то сплата 3 % річних за прострочену суму зобов'язання під обставини, що звільняють від відповідальності, не підпадає; 3 % річних не стягуються, якщо договором чи законом передбачено інший розмір процентів; виходячи з природи 3 % річних як неустойки, сума 3% річних, належна до сплати, може підлягати зменшенню за рішенням суду [8, с. 11–12; 9, с. 33].

Л.О. Єсіпова також вважає, що проценти річних є *неустойкою (штрафом або пенєю)*, оскільки як окремий несприятливий наслідок порушення зобов'язання проценти статтею 611 ЦК України не передбачені (передбачена тільки неустойка), а дефініція неустойки, закріплена у § 2 глави 49 ЦК України, саме дає змогу віднести до неї проценти як грошову суму, що сплачується боржником кредиторів у разі порушення зобов'язання [10, с. 472].

З наведеною аргументацією не погоджується О. П. Печений, на думку якого відсутність процентів річних в переліку правових наслідків порушення зобов'язання, наведеного в ст. 611 ЦК України, не змінює того, що проценти річних виступають спеціальним наслідком прострочення виконання грошових зобов'язань, оскільки: 1) в ст. 611 ЦК України перелік наслідків порушення зобов'язання не носить вичерпного характеру (договором або законом можуть встановлюватися й інші правові наслідки порушення зобов'язання; 2) ст. 625 ЦК України відображає (у порівнянні зі ст. 611 ЦК України) специфіку наслідків порушення грошових зобов'язань, що підкреслює самостійну природу процентів річних як форми відповідальності за прострочення виконання грошового зобов'язання [11, с. 548].

Прихильниками ототожнення процентів річних та неустойки є також такі правники як В.В. Луць [2, с. 170], Ю. Попов [12, с. 54], М.Б. Гусак [13, с. 27].

Слід відзначити, що до прийняття нового ЦК України 2003 року в судовій практиці певний час також існував підхід до сприйняття процентів річних саме як неустойки (пені). Так, в п. 10 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування

окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів» від 29.08.2001 № 01-8/935 зазначалось, що «...проценти річних за своєю правовою природою є *неустойкою*, і, отже, до них застосовуються правила про скорочені строки позовної давності» [14]. Вказана позиція була виключена з наведеного Інформаційного листа лише у 2009 році на підставі Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 12.03.2009 № 01-08/163 [15]. У правозастосовній діяльності дане роз'яснення суду нерідко піддавалось критиці Верховного Суду України, який вказував, що за ЦК України неустойка має тільки дві форми: пеню та штраф і, відповідно, не може мати іншої форми, зокрема форми процентів річних, які виступають іншим засобом захисту цивільних прав, передбаченим законом [16, с. 116–117].

До групи науковців, які дотримуються *концепції збитків (компенсаційний підхід)*, можна віднести О.П. Подцерковного, на думку якого проценти річних за своєю правовою природою аналогічні *упущеній вигоді* (доходам, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено) (ч. 2 ст. 22 ЦК України), а тому їх слід розглядати як *встановлений законом розмір збитків*, що не підлягає доказуванню та має відшкодовуватися кредитором у випадку прострочення боржником грошового зобов'язання [17, с. 272].

Як різновид *мораторних збитків* розглядає проценти річних С. Лепех, яка вказує на деяку спірність виділення таких процентів у самостійну форму відповідальності. На її думку, логічним є розглядати такі проценти як *упущену вигоду* у розумінні «втрати можливостей», а узаконенням зазначених процентів законодавець підтвердив визнання до того на практиці презумпції таких збитків для грошового зобов'язання і їх середнього розміру і звільнив кредитора від необхідності доказування самого факту заподіяння [18, с. 29–30]. Правова природа узаконених процентів як упущеної вигоди допускає, на її переконання, можливість одночасного стягнення узаконених процентів поряд із неустойкою, передбаченою договором позики за прострочення повернення суми позики [19, с. 779].

Визначає законні проценти як *специфічну форму збитків* також А.О. Згама, обґрунтовуючи таке бачення прикладами із зарубіжного законодавства та положеннями актів міжнародно-правового характеру [5, с. 151].

Інший погляд на правову природу процентів річних висловлюють науковці, яких можна віднести до представників *концепції особливої міри відповідальності (виключний підхід)*.

Так, Д.Д. Луспеник вважає проценти та суму інфляційних виплат за ст. 625 ЦК України *спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності*, які не можуть бути віднесені ані до неустойки, ані до збитків [20, с. 24].

За твердженням І.В. Спасибо-Фатєєвої, проценти річних відповідно до чинного законодавства України являють собою *окремий вид санкцій, властивий для несвоєчасного виконання грошового зобов'язання*, а тому зменшувати по суду проценти річних в порівнянні з передбаченими в договорі недопустимо [21, с. 449].

На думку О.І. Шаповалової, зазначені проценти є одночасно *способом захисту цивільних прав і інтересів кредитора, правовим наслідком порушення зобов'язання, особливою мірою цивільно-правової відповідальності боржника*; ця відповідальність не може бути скасована або обмежена правочином; як спосіб захисту цивільних прав та інтересів кредитора, такі проценти мають компенсаційну функцію та сплачуються позикодавцю за позбавлення його самої можливості отримати гіпотетичний прибуток внаслідок комерційного використання грошових коштів [22, с. 17].

Називає проценти річних *самостійною мірою відповідальності* також В. Уланова, яка вбачає призначення таких процентів у покаранні користувача чужими коштами та компенсації втрат кредитора [23, с. 44].

Позицію, згідно якої проценти річних за ст. 625 ЦК України виступають заходом цивільно-правової відповідальності зі всіма притаманними їй ознаками, розділяє І.О. Дзера, за висновком якої «три проценти річних є *різновидом цивільно-правової відповідальності* за невиконання чи неналежне виконання грошових зобов'язань, а тому не може застосовуватися як спосіб належного виконання грошового зобов'язання, адже для цього є спеціальна норма – ст. 536 ЦК, якою встановлюються проценти за користування грошовими коштами» [24, с. 117].

О. П. Печений, в свою чергу, називає проценти річних *самостійною формою цивільно-правової відповідальності* за грошовими зобов'язаннями у вигляді плати за користування чужими грошовими коштами [25, с. 11].

Такої ж позиції дотримуються Н.В. Щербакова та А.Е. Ширніна, на думку яких «проценти річних є *формою цивільно-правової відповідальності* і одночасно *способом захисту майнового права та інтересу кредитора*; вони застосовуються лише тоді, коли є підстава притягнення до цивільно-правової відповідальності – правопорушення (прострочка виконання грошового зобов'язання)» [26, с. 90].

О.М. Соловйов зазначає, що указані в ч. 2 ст. 625 ЦК України проценти є *самостійною спеціальною формою цивільної відповідальності* боржника за прострочення виконання грошового зобов'язання, а тому в науковій літературі їх іменують «проценти за безпідставне користування чужими грошовими коштами» або «проценти відповідальності» [27, с. 413; 28, с. 22].

Одним із представників *четвертої концепції*, за якою проценти за прострочення платежів не розглядаються ані як збитки, ані як неустойка (пеня), ані як міра відповідальності, можна вважати Л. М. Баранову, на думку якої стягнення трьох процентів річних від простроченої суми є *способом захисту майнового права кредитора* у зв'язку із обезціненням коштів, а тому вони не можуть розглядатися як санкції за невиконання або неналежне виконання грошових зобов'язань та їх не можна розцінювати як заходи відповідальності за порушення зобов'язань [29, с. 133]. На її переконання, кваліфікація правових наслідків, встановлених ст. 625 ЦК України, як міри відповідальності, є не зовсім коректною, оскільки інфляційні нарахування на суму боргу та проценти річних входять до складу грошового зобов'язання [30, с. 125].

В.В. Богатир, коментуючи положення ч. 2 ст. 625 ЦК України, також вважає, що передбачені даною нормою проценти річних – «це не санкції, а *спосіб захисту майнового права та інтересу*, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора внаслідок знецінення грошових коштів у зв'язку з інфляційними процесами та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредитором, а тому ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника та від сплати ним неустойки (пені) за порушення виконання зобов'язання» [31, с. 536].

Критично налаштований до розуміння процентів як форми (міри) відповідальності Ю.В. Мица, за висновком якого проценти, що підлягають сплаті у випадку прострочення виконання грошового зобов'язання, слід кваліфікувати як плату за користування чужими (тобто такими, що підлягають сплаті іншій особі) грошовими коштами – *компенсаційний спосіб захисту суб'єктивного цивільного права кредитора*, застосування якого не залежить від вини боржника і який не є ані неустойкою, ані формою відшкодування збитків, ані мірою відповідальності взагалі [32].

Даної концепції дотримуються також М.Л. Стусенко, на думку якого сплата процентів річних, у разі прострочення виконання грошового зобов'язання, не є заходом цивільно-правової відповідальності, а є *самостійним правовим наслідком порушення зобов'язання та заходом захисту цивільних прав та інтересів* [33, с. 141], та А.Л. Ткачук, за твердженням якого зазначені проценти не слід змішувати з неустойкою: вони є не мірою відповідальності, а *платою за користування чужими грошовими коштами* і, отже, стягуються незалежно від вини боржника [10, с. 539].

Слід відзначити, що позиція стосовно правової природи процентів річних за ст. 625 ЦК України виключно як способу захисту майнового права та інтересу кредитора та що їх не можна розцінювати як санкції деякий час існувала і в судовій практиці (наприклад, такий висновок зустрічається у постанові Верховного Суду України від 08.11.2010 у справі № 3-12г10 [34]).

Представляє інтерес також думка В. Л. Яроцького, на переконання якого «...юридична природа трьох процентів річних за ст. 625 ЦК України є подвійною. З одного боку – це *санкція за порушення кредитного зобов'язання*. З другого – це *законна компенсація фактично упущеної вигоди* внаслідок порушення боржником за грошовим зобов'язанням обов'язку вчасно повернути кредитору належні йому грошові кошти» [35].

Отже, узагальнюючи різні погляди науковців на правову природу процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України, можна зробити висновок про відсутність єдиної позиції з цього питання. У науці цивільного права проценти річних розглядаються як: 1) законна неустойка (пеня); 2) встановлений законом розмір збитків (упущеної вигоди); 3) спеціальний захід цивільно-правової відповідальності; 4) окремий вид санкцій, властивий для несвоєчасного виконання грошового зобов'язання; 5) одночасно особлива міра цивільно-правової відповідальності, спосіб захисту цивільних прав і інтересів кредитора та правовий наслідок порушення зобов'язання; 6) різновид цивільно-правової відповідальності; 7) самостійна форма цивільно-правової відповідальності; 8) форма цивільно-правової відповідальності і одночасно спосіб захисту майнового права та інтересу кредитора; 9) самостійна спеціальна форма цивільної відповідальності; 10) самостійний правовий наслідок порушення зобов'язання та захід захисту цивільних прав та інтересів; 11) спосіб захисту майнового права та інтересу; 12) компенсаційний спосіб захисту суб'єктивного цивільного права кредитора; 13) плата за користування чужими грошовими коштами; 14) санкція за порушення кредитного зобов'язання та законна компенсація фактично упущеної вигоди. Іменують такі проценти також по-різному: негативні проценти, проценти-лихва, проценти за безпідставне користування чужими грошовими коштами, проценти за позадоговірне користування чужими грошовими коштами, проценти відповідальності тощо.

Що стосується правозастосовної діяльності, то аналіз актуальної судової практики України дозволяє зробити висновок, що наразі в ній домінує концепція правової природи процентів річних

за ч. 2 ст. 625 ЦК України як *особливої міри відповідальності (виключний підхід)*. У постановках Великої Палати Верховного Суду сформувалась стала позиція, за якою проценти річних визнаються *особливою мірою відповідальності боржника (спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності)* за прострочення грошового зобов'язання, становлять спосіб захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора від знецінення грошових коштів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів (постанови Великої Палати Верховного Суду від 19.06.2019 у справі № 703/2718/16-ц [36], від 23.10.2019 у справі № 723/304/16-ц [37], від 04.05.2022 у справі № 761/28949/17 [38] тощо).

В узагальненнях практики Вищого господарського суду України також робився висновок, що «вимоги про сплату ... передбачених частиною 2 статті 625 ЦК України ... нарахувань у зв'язку з порушенням грошових зобов'язань хоча й мають грошовий характер, але за своєю правовою природою не є основним зобов'язанням, а є *заходом відповідальності за порушення зобов'язань*, й відтак ці вимоги не можуть бути зараховані як зустрічні в порядку статті 601 ЦК України» (п. 1.14. постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» від 17.12.2013 № 14 [39]).

Проаналізувавши різні концепції, правові аспекти та доктринальні підходи щодо визначення правової природи процентів за прострочення виконання грошових зобов'язань, можна зробити висновок, що найбільш теоретично вірним та нормативно обґрунтованим видається трактування процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України саме як *спеціальної (особливої) форми цивільно-правової відповідальності*.

По-перше, такий висновок впливає з того, що сплаті процентів за прострочення платежів притаманні основні ознаки цивільно-правової відповідальності: обов'язок їх сплати настає лише при наявності протиправного невиконання (неналежного виконання) зобов'язання; такий обов'язок має майновий характер, тобто впливає не безпосередньо на особу-правопорушника, а на його майнову сферу, яка в результаті цього зменшується; такий обов'язок є додатковим по відношенню до порушеного (первинного зобов'язання) та полягає у приєднанні до останнього; проценти компенсують кредитору втрати від неможливості користування утримуваними боржником грошовими коштами, а тому їх виплата має компенсаційний (еквівалентний) характер.

По-друге, такий висновок детермінований самою назвою статті 625 ЦК України – «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання» та місцезнаходженням цієї статті у структурі ЦК України, а саме її розміщенням в Главі 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання» Книги п'ятої «Зобов'язальне право» [40].

По-третє, такий висновок відповідає останній позиції Великої Палати Верховного Суду, згідно якої «...компенсаторний характер процентів, передбачених статтею 625 ЦК України, не свідчить про те, що вони є платою боржника за «користування кредитом» (тобто можливістю правомірно не сплачувати кредитору борг протягом певного часу). *Такі проценти слід розглядати саме як міру відповідальності*. На відміну від процентів за «користування кредитом», до процентів річних, передбачених зазначеною статтею, застосовуються загальні норми про цивільно-правову відповідальність» (п. 106 постанови Великої Палати Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 910/4518/16 [41]).

Особливість (специфічність) форми цивільно-відповідальності у вигляді сплати процентів річних полягає в тому, що вона передбачена *лише для грошових зобов'язань* та настає *незалежно від неможливості виконання таких зобов'язань*, що прямо впливає з приписів ч. 1 ст. 625 ЦК України та є виключенням із загального правила, встановленого ст. 607 ЦК України, згідно з яким зобов'язання може припинятись неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає [40].

Це означає, що всі негативні наслідки прострочення виконання грошового зобов'язання, у тому числі по сплаті процентів річних, навіть ті, що настали випадково, несе боржник. Причому він позбавлений можливості посилається як на підставу звільнення його від відповідальності ні на відсутність своєї вини, ні на дії третіх осіб, у тому числі і неправомірні, ні на неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає [11, с. 548]. Тобто мова йде про притягнення до відповідальності за усіченим складом, без вини [42, с. 98].

Як справедливо зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, «якщо зобов'язання носить грошовий характер, відповідальність за його невиконання має певні особливості. Вони стосуються того, що гроші як загальний еквівалент завжди мають бути виплачені, а також, що порушення цього правила тягне за собою сплату грошей у підвищеному розмірі. Передусім йдеться про сплату процентів річних і пені» [21, с. 418].

Б.П. Карнаух, розглядаючи зміни формули складу цивільного правопорушення залежно від характеру пред'явлених позовних вимог та особливостей конкретного правопорушення, зазначає, що «за позовними вимогами про стягнення інфляційних втрат і трьох процентів річних і так само про стягнення штрафних санкцій за порушення грошових зобов'язань доказуванню підлягає єдино лише факт порушення грошового зобов'язання. Вина відповідача в означених випадках узагалі не підлягає дослідженню, а будь-які доводи відповідача про неможливість виконання не є належними до предмета доказування й не повинні братися до уваги» [43, с. 14].

Отже, видається, що проценти за прострочення платежів, хоча і мають загальні ознаки цивільно-правової відповідальності, однак в силу своїх особливостей та специфіки застосування умов відповідальності за порушення грошових зобов'язань, не можуть бути віднесені до загальних форм цивільно-правової відповідальності, а тому їх буде справедливо визнати однією із спеціальних форм цивільно-правової відповідальності.

Тут варто також звернути увагу на термінологію, яка вживається для означення процентів як різновиду цивільно-правової відповідальності. Як вбачається з позицій авторів, які вважають проценти річних самостійним видом цивільно-правової відповідальності, ними застосовуються різні терміни: деякі називають проценти «формою цивільно-правової відповідальності», а інші – «мірою цивільно-правової відповідальності» або «заходом цивільно-правової відповідальності».

З цього приводу слід пояснити, що традиційно у науці цивільного права розглядають правові наслідки порушення зобов'язання, які виражаються у *формах цивільно-правової відповідальності*. Форми цивільно-правової відповідальності поділяють на: 1) *загальні (універсальні)*, які застосовуються у разі порушення будь-якого зобов'язання незалежно від спеціального застереження про це в договорі чи законі (відшкодування збитків, відшкодування (компенсація) моральної шкоди) та 2) *спеціальні*, які можуть застосовуватися лише у випадках, коли це прямо передбачено законом або договором за порушення певних зобов'язань (сплата неустойки, втрата завдатку, сплата процентів за неправомірне користування чужими коштами) [44, с. 119; 45, с. 370].

Л.М. Баранова звертає увагу, що тривалий час у науці цивільного права для вираження додаткових негативних наслідків, що покладаються на правопорушника, використовувалися терміни «форма» та «міра» цивільно-правової відповідальності. Порівнюючи ці терміни, вона дійшла висновку, що саме поняття «форма відповідальності» відображає сутність проявів негативних наслідків для правопорушника, а застосування терміну «міра відповідальності» вбачається недоречним через лексичну невідповідність, оскільки в українській мові це слово не відображає сутності явища, а вказує на його кількісні (вимірювальні) характеристики [21, с. 115-116].

Отже, термінологічно більш правильним вбачається визначати проценти за прострочення платежів як особливу або спеціальну *форму* цивільно-правової відповідальності. Хоча й допустимим видається називати такі проценти особливою або спеціальною *мірою (заходом)* цивільно-правової відповідальності (такі варіанти частіше зустрічаються в судовій практиці).

Що стосується позиції, за якою проценти річних не визнаються формою цивільно-правової відповідальності, а розглядаються виключно як компенсаційний спосіб захисту майнового права та інтересу кредитора, то вона представляється досить спірною, оскільки не до кінця розкриває правову сутність таких нарахунків та ускладнює їх співвідношення з процентами за правомірне користування грошовими коштами, а також іншими формами цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. При такому підході проценти за прострочення можуть нараховуватися одночасно з процентами як платою за правомірне користування грошовими коштами, а також сплачуватися разом з неустойкою та збитками, без урахування загального обсягу таких нарахунків та меж майнової відповідальності за порушення грошових зобов'язань, що вочевидь спотворює дійсне призначення таких процентів, які замість компенсаційного механізму при неправомірному користуванні чужими грошовими коштами перетворюються у спосіб безпідставного збагачення кредитора.

Не можна також погодитись із позиціями щодо ототожнення процентів річних із неустойкою або збитками, адже вказані категорії мають різне правове регулювання, вживаються у ЦК України та інших законодавчих актах як окремі та однопорядкові поняття та відрізняються як за механізмом стягнення й підрахунку, так і за іншими ознаками (строки позовної давності, можливість зменшення за рішенням суду, види порушених зобов'язань, порядок обчислення та доказування розміру тощо).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що визнання процентів річних самостійною (окремою) формою цивільно-правової відповідальності тягне за собою такі наслідки: 1) підставою для сплати таких процентів є лише неправомірне поведінка особи (прострочення виконання грошового зобов'язання); 2) при стягненні таких процентів мають застосовуватись загальні правила притягнення до цивільно-правової відповідальності з урахуванням особливостей умов відповідальності за порушення грошових зобов'язань (усічений склад); 3) такі проценти не повинні нарахо-

уватись паралельно з процентами за правомірне користування грошовими коштами, а мають поглинати останні; 4) такі проценти можуть бути нараховані на прострочені проценти за правомірне користування грошовими коштами; 5) такі проценти не входять до складу основного грошового зобов'язання, а є додатковими компенсаційними нарахуваннями; 6) такі проценти можуть бути стягнуті, незалежно від стягнення неустойки та збитків; 7) за вимогами про стягнення таких процентів має застосовуватись загальний строк позовної давності, а не скорочений (як для стягнення неустойки); 8) розмір таких процентів не може бути зменшено за рішенням суду на підставі положень ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Висновки. Погляд на проценти за прострочення платежів, передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України (негативні проценти або проценти за неправомірне користування грошовими коштами) у цивілістичній доктрині є досить полемічним, адже такі проценти розглядаються і як різновид неустойки (пені), і як форма відшкодування збитків, і як особлива міра відповідальності, і як плата за користування капіталом. Такі різні погляди на проценти річних сформували у науці цивільного права чотири концепції та три основних підходи щодо розуміння їх правової природи (концепція неустойки; концепція збитків; концепція особливої міри відповідальності; концепція плати за користування; штрафний підхід; компенсаційний підхід; виключний підхід). Аналіз актуальної судової практики України дозволяє зробити висновок, що наразі в ній домінує концепція правової природи процентів річних як особливої міри відповідальності (виключний підхід). У чисельних постановках Великої Палати Верховного Суду робиться висновок, що проценти річних є *особливою мірою відповідальності боржника (спеціальним заходом цивільно-правової відповідальності)* за прострочення грошового зобов'язання, становлять спосіб захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора від знецінення грошових коштів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредитором. Проаналізувавши різні концепції, правові аспекти та доктринальні підходи щодо визначення правової природи негативних процентів, можна зробити висновок, що найбільш теоретично вірним та нормативно обґрунтованим є трактування процентів річних за ч. 2 ст. 625 ЦК України саме як *спеціальної (особливої) форми цивільно-правової відповідальності*, адже сплаті таких процентів цілком притаманні основні ознаки цивільно-правової відповідальності. Водночас слід мати на увазі, що така форма цивільно-правової відповідальності має свої особливості, які полягають в тому, що вона передбачена *лише для грошових зобов'язань* та настає *незалежно від неможливості виконання таких зобов'язань* (усічений склад правопорушення, без вини), що не дозволяє її віднести до загальних (універсальних) форм цивільно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Луспенік Д.Д. Договір позики: деякі питання теорії та судової практики. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4(128). С. 16–24.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов. / за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.
3. Мица Ю.В. Науковий висновок в аспекті обставин господарської справи № 910/3831/22, що перебуває на розгляді Великої Палати Верховного Суду. URL: https://www.supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_1_910_4518_16_2.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
4. Голубєва Н.Ю. Вдосконалення правового регулювання процентів річних за ст. 625 ЦК України. *Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів*: монографія / кол. авт.: Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Н.Ю. Голубєва та ін. Київ: Норма права, 2020. С. 82–101.
5. Згама А. О. Законні проценти та інфляційні втрати у сфері господарювання: практика застосування ст. 625 Цивільного кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 148–151. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/40.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
6. Тарасенко Л.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2006. 211 с.
7. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
8. Верховець А.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2010. 16 с.

9. Верховець А.А. Про сплату процентів за ст. 625 ЦК України. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 2. С. 30–34.
10. Цивільний кодекс України: коментар / заг. ред. Є.О. Харитонов, О.М. Калітенко; Одеська національна юридична академія. Одеса: Юридична література, 2003. 1079 с.
11. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців. Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. проф. І.В. Спаси́бо-Фатеєвої. Харків: ФОП Лисяк Л.С., 2012. 736 с.
12. Попов Ю. Правова природа так званих «процентів річних». *Юридичний журнал*. 2002. № 3. С. 54–58.
13. Гусак М.Б. Правова природа відповідальності за протермінування виконання грошового зобов'язання. *Юридичний журнал*. 2011. № 9 (111). С. 22–32.
14. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів: інформаційний лист Вищого господарського суду України від 29.08.2001 № 01-8/935. *Юридичний вісник України*. 2001. № 38.
15. Про деякі питання, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів України у другому півріччі 2008 року щодо застосування норм Господарського процесуального кодексу України: інформаційний лист Вищого господарського суду України № 01-08/163 від 12.03.2009. *Юридичний вісник України*. 2009. № 18.
16. Постанови Верховного Суду України та Вищого господарського суду України: Випуск 1 / за заг. ред. В.Т. Маляренка. К.: Ін Юре, 2003.
17. Подцерковний О.П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. Видання перше. Київ: «Юстініан», 2006. 424 с.
18. Лепех С. Окремі проблеми майнової відповідальності за кредитним договором. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 12. С. 28–30.
19. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / ред. В.М. Коссак. К.: Істина, 2004. 976 с.
20. Луспенік Д.Д. Договір позики: деякі питання теорії та судової практики. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4(128). С. 16–24.
21. Вчення про цивільно-правову відповідальність: монографія / І.В. Спаси́бо-Фатеєва, Л.М. Баранова, О.О. Біляєв та ін. ; за ред. І.В. Спаси́бо-Фатеєвої. Харків: ЕКУС, 2025. 816 с.
22. Шаповалова О.І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивілістичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2005. 22 с.
23. Уланова В. Про відповідальність за користування чужими коштами. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 5. С. 41–44.
24. Дзера І.О. Правова природа 3% річних за статтею 625 ЦК України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. № 181. С. 116–120.
25. Печений О.П. Прострочення виконання договірної зобов'язання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
26. Щербакова Н.В., Ширніна А.Е. Правова характеристика процентів за грошовими зобов'язаннями. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1/2. С. 86–91.
27. Соловійов О. Відповідальність за порушення договору позики. *Цивільне право (частина особлива)*. Курс лекцій: навч. посіб. / за ред. І. Спаси́бо-Фатеєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 413–414.
28. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар : пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. Т. 10: Кредитні та розрахункові зобов'язання. Договір комерційної концесії. Договір про спільну діяльність / за ред. проф. І.В. Спаси́бо-Фатеєвої. Х.: Право, 2015. 496 с.
29. Баранова Л.М. Глава 34. Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання. *Цивільне право: підручник*: у 2 т. Т. 2 / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спаси́бо-Фатеєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. С. 118–134.
30. Баранова Л. Лекція 5. Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання. *Цивільне право (частина особлива)*. Курс лекцій: навч. посіб. / за ред. І. Спаси́бо-Фатеєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 103–128.
31. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Станом на 1 травня 2012 р. / за заг. ред. В.В. Богатиря. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 1024 с.
32. Мица Ю.В. Науковий висновок в аспекті обставин цивільної справи № 14-133цс20, що перебуває на розгляді Великої Палати Верховного Суду. URL: <https://www.supreme.court.gov>.

- ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_320_5115_17_1.pdf (дата звернення: 31.07.2025).
33. Стусенко М.Л. Поняття та правова природа правових наслідків порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації та ФРН. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство*. 2014. Т. 19. Вип. 1 (22). С. 137–143.
 34. Постанова Верховного Суду України від 08.11.2010 у справі № 3-12г10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/13485876> (дата звернення: 31.07.2025).
 35. Яроцький В.Л. Судді Конституційного Суду України Головатому С.П. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/m_s_6-p_2_2022.rar (дата звернення: 31.07.2025).
 36. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.06.2019 у справі № 703/2718/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82997469> (дата звернення: 31.07.2025).
 37. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.10.2019 у справі № 723/304/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85415095> (дата звернення: 31.07.2025).
 38. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.05.2022 у справі № 761/28949/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728587> (дата звернення: 31.07.2025).
 39. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 № 14. *Вісник господарського судочинства*. 2014. № 01.
 40. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
 41. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 910/4518/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110279633> (дата звернення: 31.07.2025).
 42. Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів: монографія / кол. авт.: Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Н.Ю. Голубева та ін. Київ: Норма права, 2020. 348 с.
 43. Карнаух Б.П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2013. 26 с.
 44. Цивільне право (частина особлива). Курс лекцій: навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 640 с.
 45. Цивільне право: підручник: у 2 т. Т. 1 / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. 656 с.